

Anmeldelser.

Ludwig Andresen und Walter Stephan: Beiträge zur Geschichte der Gottorffer Hof- und Staatsverwaltung von 1544—1659. I—II. Kiel. 1928. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, hrsg. v. d. Gesellschaft für Schlesw.-Holstein. Geschichte, Bd. 14—15).

Der har tidligere i Hist. Tidsskr. været anledning til at omtale nyere tyske arbejder om sider eller tidsafsnit af hertugdømmerne Slesvigs og Holstens historie. Det er indlysende, at saadanne arbejder i kraft af den altid nære forbindelse mellem hertugdømmerne og Danmark ofte vil have den største interesse for den danske historiker. Det er historisk vildledende at ville begrænse tilbageblikket over dansk historie alene til de land- og folkeomraader, som udgør det nuværende Danmark. Den danske Stat og det danske folk har i Norge ydet en organisatorisk og kulturel indsats, som — hvad saa nordmændene vil mene og sige om den — er et vigtigt kapitel i dansk historie; omvendt spiller Norge som del af monarkiet baade i økonomisk, finansiel og aandelig henseende en rolle baade for dettes ydre position og skæbne og for dets indre liv og udvikling, ogsaa hvad det egentlige Danmark angaar. Det samme gælder hertugdømmerne, ikke blot det danske Slesvig, men ogsaa det tyske Holsten, og det gælder her ikke blot den periode, da begge fyrstendømmer i deres helhed var underlagt den danske krone — den tid, da danske patrioter lovsang »danske, norske og holstenere« — men ogsaa tidligere tider, da kronens suverænitet og den danske konges regeringsmagt kun rakte over dele af deres omraade. Studiet af norsk og holstensk indre udvikling tilfalder naturligvis i første linje de paagældende landes egne historikere, men vi kan ikke uden brud og fortegnelse studere dansk rigshistorie med forbigaaelse af denne udvikling og vekselspillet mellem den og den danske. Man kan ud fra det ene eller det andet synspunkt beklage Danmarkshistoriens forløb og Danmarks større eller længere sammenknytning med ikke-danske

lande, men vi kan intet ændre derved og maa i vor forskning tage konsekvenserne. — Selvom dette indrømmes, vil dog vel mange gøre en reservation m. h. t. Holstens historie i den tidsalder, da dele af Holsten, forbundet med dele af Slesvig regeredes af hertugerne paa Gottorp Slot, efterkommerne af Kong Frederik I.s søn Adolf. Det skal da ogsaa strax indrømmes, at den gottorpske stat var en stat for sig, der oftest stod i mere eller mindre aabenlys modsætning til den danske konge. Men samtidig bandt en række baand den til Danmark. Det gottorpske Slesvig var til 1658, som det danske, et len af Danmarks krone, repræsenteret ved Danmarks rigsraad og konge; baade i Slesvig, til det 1720 i sin helhed kom under den danske konge, og i Holsten regerede kongehertugen og den gottorpske hertug i fællesskab over prælater, ridderskab og stæder; fra 1533 forbandt flere gange fornyede »unioner« kongeriget og hertugdømmerne til gensidig forsvarshjælp, og det gamle slægtsbaand mellem dynastierne styrkedes to gange ved ny ægteskaber. Mange økonomiske og sociale traade knyttede samtidig hertugdømmerne sammen og bandt dem til Danmark-Norge, hvadenten deres skibe sejlede under dansk eller gottorpsk mærke eller deres matroser bandede paa dansk eller plattysk, hvadenten adelsmænd, borgere og præster søgte tjeneste hos kongen eller hertugen, hvadenten de stude, som havnede i Hamburg eller Husum, havde været kalve i Eiderstedt eller Frederiksborg len.

Det er da heller ikke en underkendelse af de her skitserede synspunkter, men rent ydre og tilfældige omstændigheder, der volder, at Hist. Tidsskr. først en rum tid efter udgivelsen finder anledning til at omtale et af de bedste arbejder over gottorpsk historie, som i de senere aar har set lyset.

Bogen om den gottorpske forvaltning 1544—1659 bærer forfatternavnene Ludwig Andresen og Walter Stephan; men det er dr. Andresen, som har skrevet fremstillingen i 1. bind. Han er tillige udgiveren af den værdifulde kildesamling, som udgør 1. afsnit i 2. bind; dr. Stephans andel i dette er en fortegnelse over gottorpske embedsmænd og hofsinder i den givne periode, udarbejdet med stor omhyggelighed¹. Andresen, som tidligere var

¹ Dr. Carl Petersen har i en anmeldelse af A.s og St.s bog i Zeitschrift d. Gesellsch. f. Schlesw.-Holstein. Geschichte, bd. 59, 1930, s. 506—16, jfr. s. 515, kritiseret, at et af J. A. Kielman o. a. 1654 udarbejdet »Denkschrift« om besparelser i den hertugelige statshusholdning (nu i det kielmanske familiearkiv i Gülzow) fylder næsten 200 af kildetillæggets 283 s., »obwohl sie sich nur mit den Kosten der Hofhaltung beschäftigt«. Det sidste er ikke rigtigt; memorialen giver ogsaa udførlige oplysninger om forvaltningsembedsmændenes, deriblandt ogsaa landraadernes løn, fæstningsudgifter m. m., og den fortjener utvivlsomt som den udførligste eksisterende oversigt over den gottorpske husholdning paa et givet tidspunkt at meddeles i sin

kendt gennem en række lokal- og personalhistoriske arbejder og en større arkivalisk underbygget fremstilling af »Holsten og den tyske Rigspolitik under Regensburgrigsdagen 1653—54« (Zeitschr., bd. 50, 1921), har med stor flid og megen omhu gennemgaaet de gottorpske arkiver i Kiel og København (foruden arkiverne i Oldenburg og Gülzow) og den, hvad Gottorpforvaltningens historie angaar, ikke meget righoldige ældre litteratur. Han klager selv over, at arkivstoffet er saa fragmentarisk paa mange punkter — af den aktmængde, som Eskel Lohmann i 1730'erne registrerede paa Gottorp i 5 digre bind, er meget nu gaaet tabt —; saa meget desto større ære er det for ham, at han dog har formaaet at tegne et virkeligt helhedsbillede. Han har begrænset dette til »de dygtigste Gottorperes tid«, det første hundredeaar af den gottorpske stats bestaaen, da det afgørende opgør mellem fyrste- og stændermagt fandt sted, og forvaltningen udviklede sig fra de enkle middelalderlige former til en moderne centraliseret administration. Han har sammenholdt denne udvikling med udviklingen i andre tyske territorialstater, hvis forvaltningshistorie siden Schmollers tid har været genstand for talrige undersøgelser, og har paavist, hvorledes Gottorp var under stadig paavirkning fra de nordligste blandt disse, især Hessen, Braunschweig-Lüneburg og Bremen-Verden, formidlet ikke mindst gennem de mange juridisk uddannede »lærde raader« fra disse stater, som toges i gottorpsk tjeneste. Ind i denne fremstilling har han flettet en række biografier af gottorpske forvaltningseembedsmænd, for hvilke enhver forsker af dansk og holstensk historie i det 16. og 17. aarh. vil være ham taknemlig. Forholdet er jo nemlig det, at »vi tidligere vidste intet eller meget lidt endog om de førende personligheder i Gottorp«. Naar A. bekender at være faldet for fristelsen til at indflette mange smaatræk, tilgiver man ham ogsaa let. Detaillerne giver historiens sjæl. En forvaltningshistorie kan skrives og er blevet skrevet, saa den knirker af tørhed. A. indleder med et fortrinligt billede af det gottorpske hof og hoffliv, som man nødigt vilde undvære¹, og hans bog rummer en fylde helhed. At Cramers »Bedencken« fra 1660 (sml. nedenfor) ikke meddeles i sin helhed, begrundes naturligt med, at de vigtigste dele deraf er citerede i 1. bd. I det hele synes A.s kildeudvalg, som naturligvis maatte være begrænset, meget velvalgt.

¹ A. har her, som ogsaa i det følgende, gjort rig brug af hofpræsten Jac. Fabricius d. y.s optegnelser om bord- og andre samtaler med og mellem hertugerne Joh. Adolf og Frederik III., deres familie og raader o. a. om alle mulige spørgsmaal. Disse optegnelser, som han giver det velvalgte navn »Colloquia Gottorpensia«, findes nu i det Kgl. Bibl. i Kbh. som Gl. kgl. Saml. 3469, 8vo. A. bebuder en udgave af dem, som utvivlsomt i høj grad vil være paa sin plads.

af træk til belysning af de gottorpske landes hærordning og ydre-politik, kirkeforhold og finansvæsen, som indgaar organisk i skil- dringen af centralforvaltningens væxt. Der er ikke siden Waitz' slesvigholstenske historie fremkommet en saa alsidig belysning af den gottorpske stat i denne periode.

Den gottorpske forvaltning begyndte som en hofforvaltning. Raader, sekretærer og andre hof- og centralembetsmænd boede — for de ridderskabelige landraadere vedkommende i længere eller kortere tid — ved hertugens hof, spiste ved hans bord og for- synedes med klæder, heste osv. af ham. Udgifterne hertil afholdtes i hovedsagen af det gottorpske borgomraade og amtet Gottorp; de andre amter var dels bortpantede, dels forvaltedes de af ridder- skabelige amtmænd uden megen indgriben fra den hertugelige forvaltnings side. Hofholdnings- og kancellibudget førtes paa samme regnskab af de samme embedsmænd. Gradvis forandredes imid- lertid dette under indflydelse af pengeøkonomiens væxt, det sti- gende finansbehov, de mange forhandlinger, som forholdet til kejseren og kongen, til rigshofretten, rigsdagen og de neder- sachsiske kredslande samt en række stater i og udenfor Tyskland nødvendiggjorde, retsplejens omdannelse ved oprettelsen af den fælles landret 1573 og Romerrettens fremtrængen her og ved amtsretterne, de tyske forbilleder og indkaldelsen af fremmede embedsmænd. Kredsen af dem, der bespistes ved hoffet, blev stadig mindre (1597: 433, o. 1650: kun 130—150 personer); flere og flere blandt embedsmændene fik kostpenge som tillæg til løn- nen, selvom naturalier indtil periodens slutning for de fleste ved- blev at udgøre en del af denne.

Gottorpamtmandens stilling var oprindeligt forbeholdt mænd af ridderskabet; allerede hertug Adolf brød dog lejlighedsvis med denne tradition, og hans søn endte med at lade embedet bestyre af en amtsinspektør (den thüringskfødte orgelbygger, organist og bygningsinspektør Johs. Hecklauer, 1646—52) eller en amtsfor- valter (Tønningapotekersønnen Conrad v. Wassenberg, 1652 ff.). Den fornemste gottorpske hof- og forvaltningseembedsmand var, efter at Johan Rantzau 1545 havde nedlagt sit hofmesterembede, og kongen havde udnævnt en statholder i sin del af hertugdøm- merne, marskalken, senere hofmarskalken, der tillige var raad og indehaver af et amtmansembede. I slutningen af sin regering udnævnte imidlertid hertug Adolf Bordesholmamtmænd Egidius v. der Lancken (d. 1586) til »hofmester«, og dennes søn af samme navn var 1616—31 som Frederik III.s »overhofmester« og gehejme- raad den ledende embedsmand; hofmarskalken traadte tilbage i anden række og blev fra 1630'erne en ren hofembedsmand. Hof-

mesterembedet forsvandt dog med Lancken d. y.s død — omtrent samtidigt med, at Christian IV. i Danmark genoplivede det for sin svigersøn Frantz Rantzau — og den borgerligfødte lærde hofkansler blev forvaltningens hoved. Mens Danmark endnu styredes af højadelige rigsebedsmænd, søgte saaledes den gottorpske hertug sin hovedstøtte hos en »lærd« borgerlig embedsmand. Det falder i traad hermed, naar Frederik III. o. 1640 indsatte en ikke-ridderskabelig amtmand og fastholdt ham trods stændernes gennem deres syndicus Krauthoff fremførte protest. Christian havde samtidig gjort det samme i Haderslev amt, men hans søn begyndte sin regering med her at vige for ridderskabet. De danske konger var hverken saa maalbevidste eller saa principfaste i deres kamp mod hertugdømmernes stænder som Gottorperne.

Det samme billede af fyrstemagten i strid med stændermagten viser udviklingen af hertugdømmernes militærvæsen. Tidligere end kongen for Danmarks vedkommende stræbte her Johan Adolf at forbedre landopbudet af bonde- og borgersoldater i forbindelse med den adelige rostjeneste, men de hvervede tropper viste sig her som andetsteds langt mere effektive end det indfødte udskrevne folk. Landdagen var imidlertid ikke meget villig til bevillinger til hvervetropperne, saa lidt som til fæstningsanlæg, og fyrsterne maatte da tage denne sag i deres egen haand, samtidig med at de (1631) begyndte at udskrive kontributioner uden landdagens samtykke og stræbte at svække den stænderske kontrol med den fælles landekiste, i hvilken kontributionerne til forsvaret nedlagdes. De fyrstelige zahlkommissærer trængte ogsaa efterhaanden de ridderskabelige krigskommissærer tilbage. Dr. Carl Petersen har i en anmeldelse af A.s bog¹ beklaget, at det slesvigholstenske krigskommissærembedes oprindelse og karakter ikke fremtræder klart. Han henviser til, at de krigskommissærer, der optræder fra begyndelsen af trediveaarskrigen i de fleste nord- og midt-tyske stater, er et »neues landesherrliches Amt«, omend mest overdraget adelsmænd, men i sin oprindelse og især i sin udvikling forbindes med et ældre stændersk embede, det som »Kreisdirektor« eller »Kreisältester«. Af denne forbindelse opstod i Brandenburg-Preussen i 17. aarh. »Kreiskommissar«-, senere »Kreisdirektor«-embedet, hvis indehaver fra 1701 fik titelen »Landrat«. I Holsten var Krigskommissærerne (fra 1636 bruges titelen »generalkrigskommissær«; hver landsherre har sin), skønt udnævnte af hertugen, altid ansete mænd af ridderskabet, som aflagde stænderne regnskab for de af landekisten udgivne penge og af stænderne ansaas for deres repræsentanter i krigsforvaltningen, saaledes at de prote-

¹ Anf. st. 509 f.

sterede, da hertugen vilde erstatte embedet med sine zahlkommissærer, borgerlige hertugelige embedsmænd. I Gottorp medfører udviklingen altsaa en sejr for de rent landsherrelige kommissærer, i modsætning til »jene fruchtbare Verschmelzung eines landesherrlichen und ständischen Amtes« i Brandenburg, som til sidst kulminerer i generalkrigskommissariatet og endelig i generaldirektoriet. Interessant er det hermed at sammenligne udviklingen i Danmark. Her er generalkrigskommissærene raadets organer i krigsforvaltningen (allerede i Kalmarkrigen optræder fire raader som krigskommissarier), og selvom kongen i Kejserkrigen og Torstensonkrigen ogsaa udnævner menige adelsmænd til embedet, saa føres deres regnskaber altid af udmeldte raader; ogsaa den juni 1628 udnævnte »generalkrigszahlkommissarius« (en af de bogstavrigeste embedstitler, som har existeret paa dansk grund!) udnævntes efter raadets forslag og aflagde regnskab til det. Derimod er de fra 1638 optrædende, 1645 videre organiserede landkommissærer den menige adels repræsentanter som de provinsielle landekisters forvaltere og bliver kernen i den adelige stænderbevægelse, der præger Christian IV.s sidste aar. Et udslag af modsætningen raad—adel har vi i landkommissærernes kompetencestrid med generalkrigskommissær Knud Ulfeldt 1647, hvorefter fulgte kongens og raadets erklæring om det sidstnævnte embedes ophævelse i fredstid. Under Frederik III. vender baade kongen og raadet med rigsmarsken i spidsen sig mod landkommissærene og faar deres indflydelse stærkt beskaaret. I krigene 1657—60 blev generalkrigskommissærene som følge af raadets svækkelse og oprettelsen af det ny krigskollegium under ledelse af de tyske generaler Schack og Eberstein i stigende grad kongens embedsmænd og gik som saadanne over i den enevældige hærforvaltning. Det vil ses, hvorledes den forfatnings- og forvaltningsmæssige udvikling i de tre indenfor samme politiske kulturkreds liggende, men samtidig i samfundsstruktur og historisk evolution forskelligt prægede lande, i flere henseender afspejler sig i dette i det krigeriske 17. aarh. saa vigtige embedes skæbne. Baade i Holsten-Gottorp og i Brandenburg foregaar udviklingen her, som paa andre punkter, mere gradvist fremadskridende end i Danmark. Hertug Frederik III. naaede længere frem end Christian IV. i befæstelsen af sin landsherremagt, men hans søn kom saa til gengæld til at ligge et godt stykke bagefter den enevælde, som med et slag blev Danmarks forfatning i 1660.

Den mest afgørende forskel mellem Gottorp og Danmark, hvad forvaltningens udvikling angaar, danner dog vistnok kanslerembedets karakter. Mens dette i Danmark vedblev at være i

hænderne paa en rigsraad, 1648—60 endog undergivet raadets indstillingsret, udnævnte hertug Adolf og hans efterfølgere borgerligfødte juridiske doktorer til »hofkanslere«¹. Det meste af perioden var det udlændinge (fra Nürnberg, Bremen, Pommern, Limburg og Halberstadt); kun dr. Nicolaus Junge (fra Ditmarsken) og Johann Adolf Kielman (fra Husum) var indfødte, men de stod alle udenfor ridderskabets kreds. »Hofkansleren« ledede kancelliet, som var grundlagt af hertug Adolfs »vortruwliker secretarius« og »cantzlyevorwalter« Georg Cörper (vistnok fra Hessen, tidligere i Frederik I.s og Christian III.s tjeneste), men fik sin afgørende organisation af kanslerne dr. Adam Tratziger (fra Nürnberg, d. 1584) og dr. Caspar Coch (tidl. kansler i Bremen, gott. kansler 1592—98). Som støtte for kansleren ved indførelsen i retsplejen af Romerretten og ved den stadig mere komplicerede forvaltning udnævntes »lærde raader«, oftest udlændinge, som efterhaanden baade i forvaltning og retspleje tog tæten fra de ridderskabelige »landraader«, selvom disse ikke helt forsvandt. Ridderskabet protesterede mod de lærde raader, men forgæves. De laan, som hertug Johan Adolf optog hos sin danske svigermoder, tillod ham mere og mere at befri sig for indflydelsen fra landraaderne, som var hans vigtigste kreditorer; allerede 1603 var af de 20 raader over halvdelen lærde, mens kun 7 tilhørte ridderskabet. Det blev sværere og sværere for landraaderne at hævde sig i konkurrencen med de lærde. »Idt mut einer vom adel ietzund woll stafferet sin, der sin brodt tho hofe verdenen schall«, klagede 1624 gottorpmanden Gosche Wenzin, »in olden tiden, wan einer ein lateinisch wort wuste mit inthrowerpen, so was he ein grot man. Jetzunder is dat kinderspill; nu mut einer fast den doctoren idt gelik dhon können«². Forleninger veg allerede under Adolf pladsen for penge- og naturalieløn; de lærde raader nød tillige — ikke uden protest fra stænderne — frihed for skatter. Ofte var fristelsen for dem til at øge deres intrader og skabe sig en formue ved vilkaarlig sporteloprævning og bestikkelser stor, og det var vistnok de færreste, der undgik den. »Sriver sind dewe« var et ord af hertugslægtens stamfader, som man efter hans død citerede paa Gottorp. — I sammenhæng med de lærde raaders fremtrængen skabtes

¹ »Hofkansler« til forskel fra »landkansleren«, der var kongens og hertugens fælleskansler i fællesregeringen og overfor det tyske riges institutioner. Det sidste embede varetoges, hvad riget angaar, af Tratziger; efter hans død beklædtes det af dr. Jonathan Gutzloff 1585—1611, af dr. Theodor Bussius (fra Braunschweig) 1624—31, af dr. Hinrich v. Hatten (fra Segeberg) 1631—55 og af dr. Joh. Christoph. Schönbach (fra Haderslev) 1655—83 Sml. Andresen I, 177 ff. (n. 45).

² Colloquia Gottorp, s. 246, cit. Andresen I, 287.

efterhaanden spirerne til et gehejmeraad, bestaaende af en mindre kreds af hertugens mest fortrolige raadgivere, som i modsætning til det større raad, hvis hovedopgave blev den øverste retspleje, samledes for at forhandle om sager, der angik ydrepolitiken, finanserne og hertughuset personligt. Allerede under Adolf forekommer saadanne raadslagninger »in geheim«, og der er fra Joh. Adolf og Frederik III. bevaret en protokol og konceptoptegnelser over møder af denne art. 1616 paalægges det E. v. d. Lancken d. y. i hans overhofmesterbestalling som »unser geheimber Raht« at tage sig af hertugens »geheimbe Cammersachen und Geldhendel«; 1622 udnævnes Hamburgdomdechanten dr. Otto Schultes til gehejmeraad »von Haus aus« med pligt til paa hertugens opfordring at indgive skriftlig eller mundtlig betænkning »in unseren angelegenen wichtigen und geheimen sachen«. Skønt kansler Erich Hedemann (1628—36) lejlighedsvis kunde beklage, at sager unddroges det samlede raad, gik dog udviklingen sin gang. Hedemann selv var gehejmeraad, og det samme gælder bl. a. hans efterfølger Kielman og den i diplomatiet meget anvendte Claus Levin Moltke. Først efter 1659 blev dog gehejmeraadet — som ikke nævnes i kancelliinstruxen af 1662 — et »collegium formatum«, sideordnet kancelli og rentekammer, med kansleren som præsident; det synes at være sket 1660—70, og en hovedkraft derved var vistnok dr. Andreas Cramer (fra Magdeburg, tidligere i oldenburgsk tjeneste), som i en saare bemærkelsesværdig »Politisch Bedenken« fra 1660 ivrigt tilraader at gøre gehejmeraadet til regeringens centrum. Kansler Martin v. Bockeln (1680—83, fra Mecklenburg, tidl. i Sveriges og en række nordtyske staters tjeneste) fik udfærdiget en forretningsordning for gehejmeraadet med bestemte mødetider og et bestemt lokale (»die geheime Cammer«). A. giver i en fodnote (s. 310) et rids af gehejmeraadets senere udvikling. Efter ordningerne af 1705 og 1708 bestod det af Magnus v. Wedderkop som præsident og to raader (begge udlændinge) Banier og Görtz. Endnu 1681 stod i rangforordningen landraaderne i 1. klasse, gehejmeraaderne først i 8.; 1697 var der paritet mellem de to grupper, hvis medlemmer rangerede efter anciennitet mellem hinanden; 1711 var gehejmeraaderne i 1., landraaderne i 3. klasse; 1712 fik de første excellencetitel¹. Sidestilles landraaderne med

¹ C. Petersen (anf. st. 511 ff.) mener, at A. holder kancelliets og raadets udvikling for skarpt ude fra hinanden. Han vender sig, i tilslutning til M. Klinkenborg, imod den ældre opfattelse, hvorefter raadet i det 16. aarh.s tyske lande er kimen til alle andre centralorganer, bl. a. gehejmeraadet, og henviser til, at i alt fald i Brandenburg »die Ratstube« allerede i 16. aarh.s slutning omdannes til den næsten udelukkende med retsplejen beskæftigede »Kammergericht«, mens landsforvaltningen ledes af kurfyrsten sammen med

de danske rigsraader, ses det, hvorledes udviklingen ogsaa her er mere gradvist fremskridende end den danske. Hvad landdagen angaar, ophørte den, som bekendt, i sammenhæng med stridighederne mellem kongen og hertugen, at sammenkaldes efter hjemsendelsen 1675, men den blev aldrig formelt ophævet. — Det er interessant at se, hvorledes de lærde raaders holdning overfor deres ridderkabelige kolleger og adelen som helhed voxer i skarphed ned gennem det 17. aarh. I forfatningskampene i 1580'erne og 90'erne fandt ridderskabet støtte hos lærde raader mod enkehertuginde Christinas og hendes sønners angreb paa stænderprivilegierne; kammersekretær Kuhlmann advarede mod ansættelse af raader af lav herkomst, som satte splid mellem fyrsten og hans tro adel, og kansler Hedemann var, som nævnt, betænkelig ved landraadernes tilsidesættelse. Med kansler Anton v. Wietersheim (1636 eller 37—1644, tidl. kansler i Halberstadt) og især med Andreas Cramer kom en ganske anden anskuelse til orde. Cramer raadede i sin fornævnte betænkning hertugen til med alle midler — til dels saadanne af rent diabolisk-macchiavellistisk natur — at tilbagetrænge og helst helt ødelægge den indfødte adel, støttet paa landets borgere, som ogsaa overfor de fremmede burde have fortrinsret til de høje embeder (Cr. var selv, skønt udlænding, ved sit ægteskab med rentemester Joachim Danckwerths datter, der bragte ham godset Hoyersworth i medgift, knyttet til denne borgerstand). Det er toner, som vi, omend i knap saa kraftig udsættelse, ved denne tid ogsaa hører i Danmark hos visse borgerlige, til hoffet knyttede kredse.

A. paapeger, hvorledes vi paa et tidligt tidspunkt indenfor kancelliet finder en spire til gehejmeraadet i »kammersekretæren«, som overtog hertugens »kammersekret« og hans gehejme og personlige korrespondance med kejseren, kongen og fremmede fyrster

de raader, der kaldes til hans »Kammer«; af dette »Kammer« opstod saa med tiden gehejmeraadet. P. finder spor af en lignende udvikling i Gottorp i dobbeltbetydningen af ordet »Kammer«, nemlig dels som finansammer, dels som indbegrebet af hertugens gehejme og personlige anliggender; de raader, som kaldtes til drøftelsen af disse, udviklede sig til gehejmeraadet med »kammersekretæren« som expeditionsorgan. Det samlede raad var stadig nøje knyttet til kancelliet, og P. er tilbøjelig til i den 1590 oprettede »hofret«, som A. vil have udskilt fra »raadstuen«, da ogsaa andre end dennes medlemmer deltog i den, at se et udtryk for raadet som dømmende myndighed. De rejste indvendinger mod A.s fremstilling synes dog ikke meget tungt vejende; A. søger jo ogsaa gehejmeraadets genesis i det snævrere raadsudvalg og betoner kammersekretariatets betydning for dets udvikling; jeg ser heller ikke noget betænkeligt i at betegne de omtalte forhandlinger under Joh. Adolf og Frederik III. i en mere eller mindre begrænset raadskreds som begyndelser til gehejmeraadsmøder.

samt landets adel og embedsstand (bl. a. bestallingsbreve) og tillige opbevaringen af de herhenhørende akter. Den første »Geheimer Cammersecretarius und Rath« (saal. i bestall. 1596) Johann Kuhlmann var vistnok, som sine efterfølgere, ikke indfødt; først med slesvigeren dr. Friedr. Jügerdt (1656—86) blev en indfødt kammer- (senere gehejmeraads-) sekretær. Kammersekretærens assistent var »kammerskriveren«, som foruden at besørgere renskrivningen af sin chefs koncepter og passe gehejmearkivet tillige forvaltede hertugens private indtægter og udgifter (i forbindelse med kammertjeneren, der fungerede som chatolforvalter).

Gottorpkancelliets hovedopgave var ledelsen af retsplejen, tilsyn med og appel fra de lokale retter. Dette betones baade i den ældste kancelliordning (kancelliinstrux) fra 1599 (1597?), der som de andre tyske territoriers kancelliordninger havde sit forbillede i den kejserlige kammerretsordning af 1495, og i de senere af 1636 og 1662, som i hovedsagen bygger paa de tidligere. De forefaldende spørgsmaal drøftedes i daglige møder af de tilstedeværende landraader og lærde raader under forsæde af kansleren eller af hertugen selv. Efter voteringerne, over hvilke der førtes protokol, renskrev kancellisekretæren beslutningerne; de særligt vigtige expeditioner underkastedes ny revision i raadet. Under kancellisekretæren stod kancelli-»verwandte« eller »gesellen« og en række skrivere. Kancellifunktionærerne var ogsaa til stede ved og førte protokol ved landrets- og amtsretsmøderne. Mange af dem gik senere over i lokalembeder efter i kancelliet at have faaet øvelse i den fra andre tyske kancellier hentede højtyske »stylus curiae«; som en særlig fremragende lærer i denne gjaldt den dygtige kancellisekretær Eilhardt Schacht (1645—77, fra Verden), hos hvem bl. a. den senere sekretær i det danske skatkammerkollegium efter 1660 Frederik Giese (fra Husum) gik i skole.

Landraaderne og de lærde raader, efterhaanden mest de sidste, voterede ikke blot i kancelli-, men ogsaa i finanssager; først i 1650'erne begynder en deling ved udnævnelsen af særlige »kancelliraader« for justits- og visse kirke- og skolesager og »kammerraader« for finanserne. Under hertug Adolf bestyredes kassevæsenet først af sekretæren Georg Cörper, senere af Benedikt Hundertmarck, »kammerskriver«, siden »kammersekretær«. Begge disse havde ogsaa med kancellisager at gøre, men den sidstes efterfølger Berndt Soltouw, kammersekretær og fra 1592 tillige »kammermester«, virkede udelukkende i finansadministrationen; under ham begynder de første afsluttede rentekammerregnskaber. Betegnelserne »Rentecammer« og »Rentenerye« — der begge synes tagne

fra Danmark — afløser ordet »Cammer«; derimod bruges stadig betegnelsen kammermester, afvexlende med rentemester. Kammermesterens assistent var en kancelliforvandt med titelen »renteskriver«; begge var borgerlige. Kammermesteren modtog amt-mændenes og de andre lokalembedsmænds indtægtsoverskud og foretog de nødvendige udbetalinger til hertugens kreditorer, hofholdningen og centralforvaltningens personale efter anvisninger, der var underskrevet af hertugen, en af raaderne eller en af de adelige hofjunkere. Hans overordnede var oprindeligt hofraadet som helhed; under Joh. Adolf optræder en tid en raad som særlig »kammerraad«; senere var overhofmester v. d. Lancken finanslederen, derpaa hofkansleren. I 1650'erne betegnes kansler Kielman og L. Cl. Moltke som »gehejme- og kammerraader« med særlig pligt til at overvaage dels finanserne, dels ydrepolitiken; den samme pligt paalagdes 1665 A. Cramer i hans bestalling som »kammerraad«.

Der er under studiet af A.s bog en person og nogle spørgsmaal, som stadig beskæftiger en dansk læsers tanker. Personen er den danske konge som hertug af Slesvig og Holsten. Spørgsmaalene er, hvorledes han organiserede styrelsen af sine dele af hertugdømmerne, og hvorledes hans dobbeltstilling paavirkede dels denne styrelse, dels hans position som konge af Danmark. Herom har A. saa godt som intet, og det maa naturligvis ogsaa især blive en opgave for en dansk historiker at skildre kongens tyske administration, set fra dens forskellige sider. Her staar endnu meget tilbage at gøre. Hvad finansforvaltningen angaar, møder vi et dansk regeringskontor som øverste myndighed, idet Rentekammeret i København foretog revisionen af de kongelige amtsregnskaber, efter at amtsbetjentene paa Kieler Omslag havde klareret for kongens omslagsforvalter. Dernæst »Kongens eget Kammer«, som bl. a. modtog indtægterne af Glückstadtolden, ligesom det oppebar Sundtoldens intrader. De af stænderne bevilgede overordentlige skatter gik i den fælles landekiste i Kiel, hvis provenu deltes af de to landsherrer. Retsplejen og den civile forvaltning administreredes dels gennem det Tyske Kancelli i København, dels gennem den kongelige statholder med et antal ridderskabelige og lærde raader ved sin side. Tyske Kancellis historie venter endnu paa sin skildrer; det kan dog konstateres, at dets udvikling danner en parallel til det gottorpske kancellis og følger de samme tyske forbilleder, men at det ikke i tiden før 1660 naar frem til en tilsvarende fast organisation. Det lededes efter Wolfg. v. Utenhofs død (1542) i regelen af lærde udlændinge — adelige undtagelser er Andreas v. Barby (tidl. i sachsen-lauenburgsk tjeneste), Henrik

Ramel (fra Pommern), fra 1596 dansk rigsraad, Levin Marschalck (fra Bremen)¹ og Detlev Reventlow, der var tysk kansler 1632—48 — og ofte var kanslerstillingen ubesat, saaledes at ledelsen laa hos en over- eller kammersekretær. Ogsaa statholderembedet, der ikke har noget sidestykke i Gottorp, hvor hertugen ikke behøvede nogen vikar, stod gennem en længere periode under Christian IV. (1627—47) ubesat. 1648 organiseredes det tidligere ret ufuldkomne statholderlige kancelli som regeringskancelliet i Glückstadt (1648—49 i Flensborg), underordnet den ny statholder Chr. Rantzau, men i det daglige ledet af kong Frederik III.s tidligere bremiske kansler Dietrich Reinkingk (fra Kurland), bistaaet af et antal lærde raader; det var dels overret og overkonsistorium for den kongelige del, dels forvaltende organ for en række politi- og næringssager. Landraadskollegiets indflydelse er i den kongelige, som i den hertugelige del, dalende til fordel for tyske jurister med hof- eller gehejmeraadstitel, men kongens holdning overfor baade stænder og landraader er mindre skarp end Gottorpernes, hvad der synes dels at hænge sammen med de højadelige statholderes indflydelse, dels med, at det ofte laa i kongens interesse at støtte sig til stænderne som udtryk for hertugdømmernes fællesskab, dels endelig med, at den danske kongemagt havde andre og større opgaver nordpaa.

Det er bekendt, hvorledes en række af den kongelige tyske administrations raader, navnlig de »lærde«, i forbindelse med oversekretæren i Tyske Kancelli Frederik Günther (fra Braunschweig) spillede en betydelig rolle i Christian IV.s ydrepolitik efter Lübeckfreden, ofte i udpræget modsætning til stemningerne indenfor det danske rigsraad. Det var denne modsætning, som 1641 affødte den danske adels krav om, at to raader altid skulde følge med kongen til Glückstadt »og andensteds uden riget, hannem at raadføre i de sager, som riget vedkommer, paa det ikke ved andre derude, som os ikke ere vel affektionerede, skulde praktiseres det, som kunde geraade vores kære fæderneland til skade«, samt om, at »kong. mts. kansler maatte have nogen inspektion med det tyske kancelli, paa det ingen breve deraf uden hans vidskab skulde udkomme, dette lovlige rige til præjudits«. Vi sporer her den spænding, som kongens dobbeltstilling skabte mellem hans

¹ Marschalck var, før han traadte i dansk tjeneste, raad og landdrost hos den gottorpske ærkebiskop Johan Frederik af Bremen og gottorpsk »Rat von Haus aus«. Et andet eksempel paa overgang fra gottorpsk til dansk tjeneste er den pommerske adelsmand Dionys v. Podewills, der var gottorpsk raad og hofmarskalk, men senere blev marskalk hos prins Christian (d. 1647) og anvendtes af Christian IV. i diplomatiske hverv. Kansler Erich Hedemann var baade oldenburgsk og kgl. dansk gehejmeraad.

tyske administration og dens organer og den danske raadsregering og adel, en spænding, som ogsaa fandt udtryk, da Knud Ulfeldt svarede den tysktalende kansler Reventlow paa fransk, med den begrundelse, at det havde han længst øvelse i næst efter det danske sprog, »som han hævdede var det eneste, som burde herske i Danmark¹. De tyske raader og embedsmænd i centralforvaltningen var, i lighed med deres kolleger i Gottorp, alene knyttede til og undergivne hertugen (kongen), ikke Danmarks raad, og Christian IV. kunde saaledes i kraft af sin hertugstilling skabe sig spirerne til et kongeligt gehejmeraad, parallelt med det gottorpske, omend løsere i sin sammensætning og sine funktioner, mødt med største og, som udviklingen viste, begrundet uvilje fra de danske raaders side. Mens de tyske raader en tid gjorde sig stærkt gældende i udenrigspolitikken, er der dog intet spor af, at de blev anvendt i den indre danske administration under Christian IV. Der var ganske vist en embedsmand i Tyske Kancelli, som i begyndelsen af 17. aarh. spillede en meget betydelig rolle i den kongelige erhvervspolitik og bl. a. 1604 fik fuldmagt til at forhandle med jydsk borgere i Horsens om midlerne til fremme af dansk handel og haandværk, nemlig sekretær i Tyske Kancelli dr. Jonas Charisius, men dels var han dansk født, dels fik han ingen efterfølgere². Raadet synes ogsaa at have hindret virkeliggørelsen af de nævnte forhandlinger, ligesom omvendt kongen senere frabad sig, at hans danske kansler fik noget at sige over Tyske Kancelli. Det er imidlertid indlysende, at den større myndighed, som kongen besad over sine tyske end over sine høje danske embedsmænd, forbundet med den kendsgerning, at en række af de egentlige hofembedsmænd (hofmarskalk, overskænk, jæger-, fiske- og køgemester) samt den hvervede hærs officerer ofte eller oftest var tyske, i det lange løb maatte komme til at paavirke hans stilling ogsaa som dansk konge. Det er dog først under den i sin monarkiske stræben langt mere maalbevidste tidligere Bremerærkebiskop og kgl. statholder i Flensborg Fre-

¹ Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermodernes Historie II, s. 585; Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 1629—60 I, s. 74.

² J. Charisius: Dansk biografisk Leksikon IV, 1934, s. 603 ff. Der træffes vel baade før og efter Charisius' tid enkelte danske som embedsmænd i Tyske Kancelli (Corfitz Grubbe 1584—91, Reinhold Hansen 1614—15, tidligere ænspænder, senere hofmonsterskriver og renteskriver, endelig borgmester i Kbh., dr. Erik Clementsen 1617—21, Niels Villumsen 1618—22, Hans Nickelsen Lundt 1630—38, senere borgmester i Kbh., Cornelius Lerche 1645—50, senere resident i Spanien, stats- og kancelliraad og stiftamtmand over Laaland-Falster — og maaske flere), men ingen af disse fik en indflydelse i uden- og indenrigske anliggender, der svarede til hans.

derik III., at den heraf opstaaede konflikt i højere grad tilspidser sig. Han begyndte med at skabe regeringskancelliet i Glückstadt, og hvad Gottorperne allerede havde gjort for deres del i 1608, at indføre førstefødselsarveret i hertugdømmernes kongelige del; 1658 gennemførte han, da Gottorp ved svensk hjælp havde faaet suverænitet over sine slesvigske amter, det samme for den kongelige del af hertugdømmet. Og han medtog fra Bremen og Flensborg baade sin tyske »kammersekretær« Braunschweigeren Theodor Lente, der som sekretær i Tyske Kancelli blev dettes hovedkraft (1660 tysk Kansler) og sin tyske »kammerskriver« Glückstadteren Christoffer Gabel, som ikke blot blev leder af de kongelige kammerfinanser, men efterhaanden fik stigende indflydelse ogsaa paa rigsfinaansernes omraade. Hvilken rolle baade Gabel og Lente spillede ved regeringsforandringen 1660, er velkendt. Det er ogsaa kendt, at kongen ved drøftelsen af den ny forfatning og i andre rigsdanske sporgsmaal indhentede Glückstadtkancelliets raad. At en radikal reform af den danske forvaltning 1660 var en uafviselig nødvendighed, er saa sikkert som amen i kirken. Det er ogsaa sikkert, at der bestod en modsætning mellem adel og borgerstand, der nødvendiggjorde ikke ringe statsmandskunst for at skabe en forfatning og en forvaltning, der hvilede paa begges samarbejde. Det er endvidere betænkeligt at spekulere over, hvad der kunde være sket under andre forudsætninger. Men det er nu alligevel svært at se, hvorledes Frederik III. kunde have givet sin regering den absolute enevældes form, hvis han ikke var voxet op i den tyske territorialfyrstes forestillingskreds, selv havde ledet en nordtysk fyrstestats regering og havde en kongelig tysk administration og dens gennem et aarhundredes udvikling stedse mere monarkisk udviklede traditioner bag sig. Det var ganske følgerigtigt, at han gjorde sin statholder i hertugdømmerne Chr. Rantzau til sin danske premierminister, da rigsdrost Gersdorff døde, og Gabel til sin hovedraadgiver, ligeledes, at Rantzaus svigersøn og statholderefterfølger Fred. Ahlefeldt blev storkansler, da det griffenfeldtske æventyr var forbi. Ti det, der skete i Danmark efter 1660, betød — selvom svenske forbilleder spillede en rolle ved kollegieordningen — de tysk-monarkiske administrationsformers sejr over den under lang tids splid mellem raad og kongehertug svækkede og forsømte dansk-adelige raadsregering. Dybest set var det tysk uniformisme, som sejrede over nordisk-angelsaxisk individualisme.

Det ikke mindst interessante kapitel i A.s bog er det, som behandler de gottorpske finanser, selvom der vel nok her kunde graves dybere. Redegørelsen naar ikke paa højde med den, som C. Christiansen har givet for den danske statshusholdnings ved-

kommende under de første enevoldskonger, hverken i omfang — hvad der naturligvis er forstaaeligt — eller i klarhed. Paa forhaand vilde man være tilbøjelig til at mene, at udgifterne til den store hofholdning og centralforvaltning maatte overstige det lille landomraades ressourcer. Det er da ogsaa en kendsgerning, at den første Gottorper efterlod en betydelig gæld (foruden flere højst uvisse fordringer, f. ex. paa Spanien) samt mange bortpantede amter og domænegodser, og at hver af hans efterfølgere ogede gælden. A. har dog paa grundlag af bevarede regnskaber søgt at vise, at de ordentlige indtægter af amterne (inklusive lokaltolde og acciseafgifter), som 1621—51 ved pengekonvertering af arbejdsydelse og naturalafgifter, forhøjelse af domæneforpagningsafgifter, landgilde, mølle-, kro- og færgeafgifter, inddigninger og — last, not least — indløsning af pantegods og nyerhvervelser (som Barmstedt 1640) steg med henved 100 %, til o. 1640 var i stand til at dække forvaltnings- og hofbruket, og at differencen derefter let udlignedes af intraderne af fællestolden i Gottorp og Rendsborg, de fælles licensafgifter m. m. Men mod en balance virkede dels møntforvirringen, denne kræftskade baade i Tyskland og Danmark, som overalt bidrog til den almindelige forgældethed, dels de store deputater til enkehertuginderne og hertugernes brødre og søstre. De gottorpske hertuger kæmpede stadig med en knugende gældsbyrde, og udbetalingerne paa Kieler Omslag oversteg langt det øvrige udgiftsbudget. Det hjalp noget, at Joh. Adolf fik sin danske svigermoder enkedronning Sofie til storkreditor i st. f. en del af sine ridderskabelige kreditorer, at hendes fordringer senere arvedes af hendes datter enkehertuginde Augusta, og at en del deraf efter dennes død (1639) indgik i Frederik III.s arv efter moderen. Dette fritog ham dog ikke for stadig ny laan, og de betydelige hjælpebeder fra amter, lande og stæder og ekstraordinære landdagsbevillinger kom som følge af krigene 1626—29 og 1657—60 kun delvis ind: han efterlod en gæld paa $1\frac{1}{4}$ mill. rdl. Efter A.s opstillinger synes hverken Kejser- eller Torstenssonkrigen at have paavirket de ordinære amtsintrader varigt, men de af forsvarsbehovet nødvendiggjorte fæstningsanlæg og deres garnisoner slutte betydelige summer, hvortil kom de betydelige beløb, som Frederik III. 1644—45 maatte betale de svenske hære. De fælles forsvarsudgifter skulde afholdes af landdagskontributionerne i landekisten, men stænderne var uvillige til større kontributioner, og hvadenten de bevilgede eller fyrsterne udskrev uden bevilling, indgik pengene ofte højst uregelmæssigt. Frederik III. hævdede 1651 at have betalt 102.000 rdl. til defensionsværket udover, hvad han havde modtaget af landekisten. Der er da

næppe tvivl om, at de krige og den stadige krigsfare, som Christian IV.s og hans efterfølgers ydrepolitik udsatte hertugdømmerne for, bidrog stærkt til den gottorpske stats finansielle misere. Den »troløse« holdning, som ældre dansk historieskrivning bebrejder Frederik III., var for en stor del dikteret af den lille stats bestræbelser for at holde sig oven vande. Men samtidig virkede ønsket om at frigøre den for den kongelige medregering og det slesvigske vasalforhold, saa at den baade indad- og udadtil vandt fuld selvstændighed. Denne stræben er for saa vidt berettiget, som Gottorps besiddelser i det tyske Sydslesvig og Holsten som helhed aldrig kunde blive naturlige dele af det danske rige og i en tid, da fyrstemagt afløste stændermagt, havde deres naturlige hoved i den centralforvaltning, som de første gottorpske hertuger med saa stor flid og evne havde skabt. Men den var dømt til at lide nederlag, fordi den danske konges besiddelser paa alle sider omklamrede det splittede gottorpske statsomraade, fordi det danske kongehus aldrig slap tanken om landudvidelser mod syd og paa Gottorps bekostning, og fordi det, naar ikke længere den svenske stormagt i alliance med Gottorp holdt det i skak, var de gottorpske finans- og militærkræfter mere end voxent.

A. slutter sin bog med 1659, da hertug Frederik døde efter aaret forinden ved sin svenske svigersøn Karl Gustavs hjælp at være blevet suveræn over sin del af Slesvig. Det vundne stadfæstedes 1660 ved Københavnsfreden, men de følgende aar blev haarde stridsaar for Gottorp, der maatte anspænde sin militære effektivitet over evne i stadig forsvarsstilling overfor den danske konge. Man vilde gerne se A.s gottorpske forvaltningshistorie fortsat over disse aar og frem til det tidspunkt, da en gottorpsk stat ophørte at existere. Endnu venter Christian Albrecht-tidens indre historie, Wedderkops styre, det Bergholz'ske experiment og Görtz's »gewissenlose Haushaltung« paa en skildrer. Skildringen vil faa en særlig interesse derved, at Görtz senere som Karl XII.s minister gennemførte svenske finans- og forvaltningsreformer, som betegner et højdepunkt af det europæiske enevældige statsstyres beslaglæggelse af og anspændelse af landets økonomiske kræfter og hjælpeklender, reformer, som næppe er tænkelige uden de erfaringer, han havde høstet, den teknik, han havde lært i det altid truede, altid i større eller mindre krisetilstand stedte Gottorp.

C. O. Bøggild Andersen.